

Analyzing the cultural-communicative policies of the mosque in the third decade of the Islamic Revolution (1379-1389): analysis of the upstream documents of the Islamic Republic of Iran

Meysam Farokhi (Ph.D.)¹

 0000-0000-0000-0000

Abstract

In this article, according to the cultural-communication policy approach, the researcher has extracted the important political issues related to the mosque that were reflected in the mosque monthly with qualitative content analysis method, and then the declarative policies-upstream documents of the Islamic Republic of Iran related to the domain of the mosque. examines during the years 1379-1389 with regard to political issues extracted from the mosque's monthly. The results obtained from the mentioned research policy show that the issue of mosque construction has been of special importance compared to other issues of mosques in the mentioned period of time, and most of the documents examined in this decade refer to the mentioned issue. Also, regarding issues such as the imam of the mosque, the caretaker of the mosque, the board of trustees of the mosque, the mosque and endowment, the public or public mosque, the closing of the mosque, the mosque and the people, the results of the analysis show that the statements and policy clauses are very limited in the upstream documents of the Islamic Republic of Iran. Codified and approved. Also, the results of the analysis of policies related to the domain of the mosque in this decade show that an important policy has not been formulated and approved regarding some of the investigated issues, such as the internal disputes of the mosque, the mosque and communications, and there is a clear and visible policy in the Islamic Republic of Iran around the aforementioned issues.

Keywords: Public policy, cultural policy, communication policy, mosque, Islamic Republic of Iran, qualitative content analysis.

1- Associate Professor of Department of Communication and Cultural Studies of Refah Faculty, Tehran, Iran
mfarokhi65@gmail.com

واکاوی سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی مسجد در دهه سوم انقلاب اسلامی (۱۳۷۹-۱۳۸۹): تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران

نوع مقاله: پژوهشی

میثم فرخی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۷/۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۱/۱۱/۱۴۰۲

چکیده

در این مقاله محقق با توجه به رویکرد سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی، اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد که در ماهنامه مسجد انعکاس یافته را با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج نموده و سپس سیاست‌های اعلامی اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد را طی سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۹ با توجه به مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه مسجد مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج برآمده از سیاست‌پژوهی مذکور نشان می‌دهد که مسئله عمران مسجد در مقایسه با سایر مسائل مساجد در بازه زمانی مذکور از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بیشتر اسناد مورد بررسی در این دهه ناظر به مسئله مذکور می‌باشد. همچنین پیرامون مسائلی مانند امام جماعت مسجد، خادم مسجد، هیئت امنای مسجد، مسجد و وقف، مسجد دولتی یا مردمی، تعطیلی مسجد، مسجد و مردم نیز نتایج تحلیل نشان می‌دهد که گزاره‌ها و بندهای سیاستی بسیار محدودی در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مدون و مصوب شده است. همچنین نتایج تحلیل سیاست‌های مرتبط با حوزه مسجد در این دهه نشان می‌دهد که در مورد برخی مسائل مورد بررسی مانند اختلاف‌های درونی مسجد، مسجد و ارتباطات سیاست مهمی تدوین و تصویب نشده است و پیرامون مسائل مذکور سیاست بارزی و مشهودی در جمهوری اسلامی ایران اتخاذ نشده است.

واژگان کلیدی

سیاست‌گذاری عمومی، سیاست‌گذاری فرهنگی، سیاست‌گذاری ارتباطی، مسجد، جمهوری اسلامی ایران، تحلیل محتوای کیفی.

۱- دانشیار گروه ارتباطات و مطالعات فرهنگی دانشکده رفاه، تهران، ایران.

مقدمه

پیشینه اندیشه سیاست‌گذاری در حوزه فرهنگ را می‌توان به اندازه قدمت بشریت دانست. این تلاش‌ها از سوی انبیا و صالحان در قالب نوعی اهتمام (در سطوح مختلف) به وجه نمادین حیات اجتماعی قابل تبیین است. در واقع «در طول تاریخ، حکومت‌ها معتقد به تعریف وضعیت فرهنگی مطلوب خود در جوامع تحت سیطره‌شان و تحقق رفتارهای اجتماعی خاص متناسب با ارزش‌های سیاسی و مذهبی‌شان بوده‌اند. این بدین معناست که زیست جهان‌های انسانی از گذشته دارای سیاست‌گذاری فرهنگی ضمنی یا صریح برای خود بوده‌اند» (جمشیدی‌ها و زائری، ۱۳۸۷، ص. ۵). در این راستا از جمله نهادهای فرهنگی حائز اهمیت که نقش مهمی را در جامعه اسلامی ایفا می‌نماید، مساجد می‌باشند. مسجد، از زمان ظهور اسلام به‌عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. علت نامگذاری آن بدین‌جهت بوده که «در فرهنگ دینی نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مسجد یعنی جایگاه سجده و سجده اوج عبادت و بندگی انسان برای خداست. درحقیقت برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال مسجد است» (ضرابی، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۰). این نهاد فرهنگی و ارتباطی از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که «به‌عنوان مهمترین شبکه ارتباطات اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است» (Mowlana, 1996, p. 148). نقش کلیدی و بنیادین این نهاد دینی در جامعه اسلامی با هجرت پیامبر به مدینه (و تأسیس مسجد قبا) صورت گرفت، به‌گونه‌ای که بعد از گذشت قرن‌ها از ساخت اولین مسجد، این مکان مقدس هنوز اصلی‌ترین پایگاه و نهاد اسلامی به‌شمار می‌رود.

از طرف دیگر یکی از واقعیت‌ها که فرهنگ و نهادهای فرهنگی (مانند مساجد) را به‌شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد قدرت سیاسی یا حکومت است؛ هرچند عوامل چندی چون رفاه مادی، عدالت اجتماعی، دین و مذهب، شرایط تاریخی و ... در رشد و تعالی هر جامعه یا رکود و واپس‌ماندگی آن نقش دارد. به‌عبارت‌دیگر «امروزه گذشته از حرکت طبیعی و خودجوش موجود در حیات فرهنگی بخش وسیعی از تلاش‌ها و فعالیت‌های فرهنگی بر

اساس برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های حکومت و بازوی اجرایی آن «دولت» صورت می‌گیرد» (وحید، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۲). «دولت‌ها هم به لحاظ تبلیغ آرمان‌ها و هدف‌های ایدئولوژی رسمی و هم به لحاظ ضرورت دست یافتن به هدف‌ها و مقاصد سیاسی خویش و هم بنا به کارکردهای جدیدی که پیدا کرده‌اند و انتظاراتی که در دوران حاضر به وجود آورده‌اند، برنامه‌ریزی، اجرا، کنترل و نظارت بر فعالیت‌های فرهنگی بر عهده می‌گیرند و در این جهت نقش و مسئولیتی آگاهانه می‌پذیرند و در مجموع تأثیر چشمگیر ایجاد می‌کنند» (همایون و فروزان، ۱۳۸۸، ص. ۶۴).

در این راستا به نظر می‌رسد پیرامون سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی مسجد می‌بایست به تبیین رابطه حکومت و مسجد (تعیین حدود و ثغور مداخله حکومت در حوزه مساجد) پرداخت. چراکه در ارتباط با موضوع مذکور (حضور یا عدم حضور حکومت در مساجد) دو نگاه کاملاً متفاوت وجود دارد: «عده‌ای معتقد بر عدم دخالت دولت - به عنوان بازوی اجرایی حکومت - در امر مسجد می‌باشند و این حضور را زمینه روگردانی و کاهش استقبال مردم در مدیریت و مشارکت فعال در مساجد می‌دانند. دلایلی را که این گروه برای صحت و تأیید نظرهای خویش می‌آورند، به طور خلاصه می‌توان چنین برشمرد: مسجد یک نهاد مدنی و غیردولتی است و غالب مساجد کشور از صدر اسلام تاکنون توسط مردم با شکل‌دهی کمک‌های نقدی و جنسی و جاری ساختن سنت حسنه و وقف بنا شده است. در ادوار گذشته که این همه مساجد در نهایت زیبایی و ظرافت ساخته شده است - و مردم تمامی ذوق و سلیقه‌های خود را در مساجد به کار برده‌اند - دولت‌ها نقشی آن‌چنانی در ایجاد یا کمک به آن نداشته‌اند (اگرچه مساجدی که در قالب مساجد سلطانی یا ارگ و... مشهور بوده‌اند و توسط دولت‌ها ساخته شده‌اند، این ناشی از اهمیت و جایگاهی بود که مسجد در بین مردم دارا بوده و شاهان و سلاطین سعی نموده‌اند، از طریق ساخت مساجد تظاهر به تدین و دینداری و استفاده از احساسات عام مردم نمایند). وقتی مردم خودشان هزینه ساخت و نگهداشت مساجد را می‌پردازند تمایلی ندارند که در زمان بهره‌برداری، نهادهای دولتی و... در مدیریت و اداره آن و چگونگی انتخاب ائمه جماعات و فعالیت و اجرای برنامه دخالت نمایند. این عامل موجب کم‌میلی و عدم رغبت در ساخت و تجهیز

مساجد می‌شود.^۱

درمقابل عده‌ای که موافق حضور دولت هستند، اعتقاد دارند، مساجد با توجه به گستردگی و وسعتی که در سطح کشور دارند، در توان مردم نیست (با توجه به شرایط معیشتی و وضع اقتصادی موجود) که بتوانند این حجم عظیم را ساخت و تجهیز و بازسازی نمایند.^۲ به‌همین خاطر ضروری است، دولت به کمک مساجد بشتابد. به اعتقاد این گروه مردمی اداره شدن مساجد، یعنی همه چیز مساجد رها باشد و دولت هیچ‌گونه کمکی به این پایگاه‌های معنویت و انسان‌سازی ننماید نگرشی درست و عمیق به مقوله مسجد نیست.... به اعتقاد آنان همین دیدگاه (مردمی اداره کردن مسجد) سبب شده تا برخی شرکت‌های دولتی با مساجد معامله تجارتخانه‌ای کرده و پول آب و برق آن را هم به قیمت تجاری محاسبه کنند....» (موظف رستمی، ۱۳۸۴، صص. ۲۷۵-۲۷۶).

با عنایت و ملحوظ داشتن رویکردهای فوق در این مقاله محقق در پاسخ به این سؤال که سیر سیاست‌گذاری فرهنگی-ارتباطی مسجد در طی دهه سوم انقلاب اسلامی (سال‌های

۱. در این زمینه آیت‌الله مهدوی کنی نیز بر حفظ استقلال مساجد و عدم دولتی شدن آن تأکید دارند؛ برای مثال ایشان در جمع ائمه جماعات مسجد تهران به مناسبت چهارمین سالگرد تأسیس مرکز رسیدگی به امور مساجد می‌گویند: «بنده شنیده‌ام بعضی از آقایان با شهرداری یا وزارتخانه به‌طور مستقیم تماس گرفته‌اند و کمک می‌گیرند. این کار صحیح نیست. مساجد را وابسته نکنید؛ زیرا در جریان‌های سیاسی بدهکار می‌شوید. استقلال روحانیت را حفظ کنید. اگر مساجد آباد نشود، بهتر از این است که این‌طور آباد شود. به عقیده بنده، در امور مساجد از مردم کمک بگیرید» (سخنرانی آیت‌الله مهدوی کنی در جمع ائمه جماعات مسجد تهران به مناسبت چهارمین سالگرد تأسیس مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۷۲/۸/۶ ماهنامه مسجد، شماره ۱۰، ۱۳۷۲، ۹۸) یا در ششمین گردهمایی ائمه جماعات تهران عنوان می‌کنند که: «...البته من با دولتی شدن مساجد و علما مخالفم. امام هم فرمودند که مساجد را وابسته به اوقاف نکنید. امام آینده‌نگری می‌کردند که مبادا این وابستگی‌ها سبب تضعیف علمای شیعه‌ای بشود که آن آزادمندی و استقلال را داشتند و همواره حق را می‌گفتند (سخنران آیت‌الله مهدوی کنی در ششمین گردهمایی ائمه جماعات تهران، ۱۳۷۴/۸/۴ ماهنامه مسجد، شماره ۲۳، ۱۳۷۴، ۱۰۲).

۲. البته در این حیطه می‌توان به دلایل دیگری مانند دینی بودن حکومت و علاقه هویتی به مسجد با توجه به حضور روحانیون در مصادر حکومتی و حساسیت بالای حکومت مداران به این نهاد دینی بسیار اثرگذار و علاقه مندی ذاتی حکومتها به مراکز قدرت مردمی اشاره نمود.

۱۳۷۹ تا ۱۳۸۹) چیست؟ تلاش نموده با توجه به رویکرد سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی، ابتدا اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد که در ماهنامه مسجد انعکاس یافته را با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج نماید^۱ و در این راستا بر آن بوده تا با استفاده از فرایند تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی شماره‌های ماهنامه مسجد کدگذاری و مورد تحلیل قرار دهد؛ بدین صورت که اهم مسائل سیاستی مرتبط با حوزه مسجد در یک سیر و توالی زمانی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۲ (شماره ۱ تا شماره ۱۷۰) تحلیل و ارزیابی شده و سپس سیاست‌های اعلامی - اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد - طی سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۹ با توجه به مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه مسجد مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

در این راستا - در حوزه مسجد به صورت عام - تحقیق‌ها و پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته است که عمده پژوهش‌ها به موضوع‌هایی از جمله معماری، تعمیر و مرمت مساجد، مسجد در نگاه آیات و روایات، جاذبه‌های مسجد، مسجد و جذب جوانان و نوجوانان، کارکردهای مسجد، تاریخ بناهای مساجد پرداخته‌اند؛ اما در موضوع پژوهش مذکور با توجه به بررسی‌های صورت گرفته توسط محقق - علی‌رغم تعدد تحقیقات در حوزه مسجد - پیشینه جدی در حیطه سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی مسجد و یا رابطه حکومت و مسجد مشاهده نشد. حتی می‌توان عنوان نمود که پیرامون سیاست‌گذاری فرهنگی سایر پایگاه‌ها و مجراهای ارتباطات سنتی (نظیر هیئات، حسینیه، تکایا، نماز جمعه و...) نیز - علی‌رغم پیگیری و بررسی پژوهشگر - سابقه و پیشینه‌ای قابل توجهی حاصل نگردید؛ اما با این وجود برخی پژوهش‌های حوزه مساجد - پیرامون موضوع پژوهش مذکور - در جدول ذیل ذکر شده است.

۱. از آنجایی که ماهنامه مسجد مهم‌ترین سند مکتوب در حوزه مساجد می‌باشد و نیز سیر تحولات نهاد مسجد را در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد به همین دلیل در این مقاله به عنوان نمونه معرف مسائل سیاستی انتخاب شده است.

جدول ۱: پیشینه پژوهش

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	خلاصه نتایج
احمدی گرجی (۱۳۸۳)	تعیین چگونگی بررسی و آسیب‌شناسی دستگاه‌های فرهنگی	محقق سازمان‌های فرهنگی را به لحاظ «مخاطبان عام و خاص آنها» در دو دسته قرار می‌دهد و با افزودن سازمان‌هایی که بدون مأموریت فرهنگی به امور فرهنگی اشتغال دارند در نهایت دسته‌بندی سه‌گانه‌ای را ارائه می‌دهد
فروزان و همایون (۱۳۸۸)	وحدت مدیریت در حوزه فرهنگ؛ مطالعه موردی شورای عالی انقلاب فرهنگی	محققان آسیب‌های ناشی از عدم وحدت در حوزه فرهنگ از طریق شورای عالی انقلاب فرهنگی و الزامات رسیدن به این وحدت مدیریت را احصا نموده‌اند
فرخی (۱۳۸۹)	رهبری در مسجد: مطالعه موردی مسجد صفا	محقق به بررسی رهبری حجت‌الاسلام سید حسن علوی در مسجد صفا پرداخته است و تلاش می‌کند به ارائه مؤلفه‌های موفقیت رهبری وی در این مسجد بپردازد
کرم‌الهی و کاشانی‌زاده (۱۳۹۱)	تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران	پژوهشگران به مسائل و آسیب‌های مربوط به نهاد مسجد در سه حوزه کلی شامل: ۱. حوزه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛ ۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و دخیل در اداره مسجد و ۳. نهادها و سازمان‌های مذهبی و فرهنگی موازی با مسجد می‌پردازند. این سه حوزه دربردارنده تمامی مسائل پیرامون مسجد است.
طالبی (۱۳۹۳)	ارتباطات گروهی و فرهنگ بسیجی: طرح صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد شهر تهران	پژوهشگر با تطبیق مشخصات ارتباطات گروهی در طرح صالحین با چهارچوب ارتباطات گروهی در اسلام، به مزایا و معایب طرح پرداخته است
لطفعلی‌زاده (۱۳۹۳)	مسجد و ارتباطات گروهی با نوجوانان مورد بررسی: چهار مسجد شهر تهران	پژوهشگر پس از بیان مختصات ارتباطات گروهی، فرایند تربیتی نوجوانان را در چهار مسجد تهران بحث و بررسی کرده است.

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	خلاصه نتایج
امینی هرندی (۱۳۹۴)	توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران	پژوهشگر کوشیده است نوعی از توسعه فرهنگی محله‌ای را ارائه کند که محوریت آن با مسجد باشد

۳. مبانی نظری پژوهش

۳-۱- سیاست‌گذاری عمومی^۱

تعاریف متعدد از سیاست‌گذاری عمومی ارائه شده است. پیر مولر^۲ آن را دولت در عمل تعریف می‌کند (مولر، ۱۳۷۸، ص. ۱۳). بر اساس تعریف «فیلیپ برود» استاد علوم سیاسی دانشگاه سوربن «سیاست‌گذاری‌های عمومی، تجلی اراده حکومت در عمل (یا خودداری از عمل) است و آنها را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌هایی ساختاری و مرتبط متشکل از مقاصد، تصمیم‌ها و اعمال در نظر گرفت که قابل نسبت به اقتدار عمومی در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی هستند» (Braud, 1998 به نقل از وحید، ۱۳۸۰، ص. ۱۸۶) یا از منظر الوانی «سیاست عمومی نیز عبارت است از تصمیم‌ها و سیاست‌هایی که به‌واسطه مراجع مختلف بخش عمومی از قبیل مجلس، دولت و قوه قضائیه، که حافظان منافع عمومی در جامعه می‌باشند، اتخاذ می‌گردد. دولت در مفهوم کلی آن، نهاد قانونی برای خط‌مشی‌گذاری عمومی است و به‌صورت مختلف مانند وضع قوانین، ضابطه‌ها و مقررات به تعیین خط‌مشی عمومی می‌پردازد» (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۸۸، ص. ۳).

آنچه به‌عنوان برآیند تعاریف مطروحه، تلقی می‌شود اینکه سیاست‌گذاری یا به‌عبارتی دقیق‌تر سیاست‌گذاری عمومی، مجموعه‌ای از کنش‌ها و فعالیت‌های دولت در پاسخ به مسائل اجتماعی است. مسائل اجتماعی نیز در این تعریف، دایره‌ای از موقعیت‌های عمومی هستند که در وضعیت موجود، قابل قبول نبوده و برای حل شدن نیازمند مداخله می‌باشند. مواردی همچون تخریب محیط زیست، امنیت محیط کار، دستیابی به بهداشت و خدمات

1. Public Policy

2. Pierre Muller

بهداشتی، حفظ حقوق شهروندان، تأمین امنیت عمومی و مواردی از این دست در این دایره جای می‌گیرند. اصطلاح سیاست‌گذاری عمومی درمقابل سیاست‌های شخصی و غیرعمومی قرار می‌گیرد که به فعالیت‌های افراد یا گروه‌ها در راستای مسائل شخصی بازمی‌گردد (ملک محمدی، ۱۳۸۵، صص. ۱۷۷-۱۷۶).

۲-۳- سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی^۱

در مورد سیاست‌گذاری فرهنگی - ارتباطی می‌توان گفت که در عصر کنونی و گسترش ارتباطات، از آنجاکه هیچ کشوری نمی‌تواند بدون سیاست‌های ارتباطی باشد، همه جوامع ناگزیر از اتخاذ سیاست‌های مذکور می‌باشند. سیاست‌های ارتباطی - چه به‌طور مشخص در قوانین و مقررات و اصول رفتاری و قواعد و خط‌مشی‌ها آمده باشند و چه به‌طور ضمنی در عمل رعایت شوند - در سطوح ملی، سازمانی و حرفه‌ای وجود دارند؛ ولی معمولاً نهفته، پراکنده و ناهماهنگ‌اند و از تعیین و هم‌نویسی کامل برخوردار نیستند. از آنجاکه این‌گونه سیاست‌های ارتباطی ناقص در هر جامعه وجود دارند، بهترین کار این است که روش‌های کلی معمول در جامعه، به‌وضوح بیان شوند و به‌گونه‌ای که به‌کار آینده هم بیایند، تنظیم گردند. پس سیاست‌گذاری ارتباطی از یک‌سو شامل تحلیل و پذیرش روش‌های موجود می‌شود و از سوی دیگر، مستلزم تنظیم اصول و هنجارهای نو برای نیل به هدف‌های مورد نظر در آینده است (لی، ۱۳۵۶، صص. ۶-۷). از طرف دیگر بدین‌علت که هیچ وفاقی درباره مفهوم بی‌حد و حصر «فرهنگ» (Culture) وجود ندارد؛ بنابراین تعریف دقیق سیاست‌گذاری فرهنگی نمی‌تواند بدون توجه به تعریف فرهنگ صورت گیرد. پس سیاست‌گذاری فرهنگی با تعریف فرهنگ و شناسایی حدود و ثغور آن شکل می‌گیرد به‌طوری‌که با تعریف فرهنگ، دامنه و گستردگی سیاست‌ها مشخص می‌شود. در این زمینه اشتریان معتقد است که: «تعریف ما از فرهنگ - هر چه باشد - تأثیری در فرایند سیاست‌گذاری ندارد؛ اما آن‌جا که باید دامنه سیاست‌ها و حوزه عمل دولت و نهادهای عمومی (مثلاً سازمان فرهنگی - هنری شهرداری تهران) مشخص شود، قطعاً مشخص شدن

1. Cultural Policy

تعریف سیاست‌گذاران از فرهنگ ضرورت می‌یابد. این تعریف از سویی اهداف و مقاصد فرهنگی و از سوی دیگر حوزه عمل، ویژگی‌های مدیران و مدیریت فرهنگی و حتی برنامه‌ریزی‌ها را جهت می‌دهد» (اشتریان، ۱۳۹۱، صص. ۲۹-۳۰).

در مجموع می‌توان گفت سیاست‌گذاری فرهنگی شامل اصول و راهبردهای کلی و عملیاتی شده‌ای است که بر نوع عملکرد فرهنگی یک نهاد اجتماعی استیلا دارد. به این اعتبار، منظومه‌ای سامان یافته از اهداف نهایی درازمدت و میان‌مدت قابل سنجش و نیز ابزارهای وصول به آن اهداف را دربرمی‌گیرد. به عبارت دیگر سیاست‌گذاری فرهنگی، نوعی توافق رسمی و اتفاق نظر مسئولان و متصدیان امور در تشخیص، تعیین و تدوین مهمترین اصول و اولویت‌های لازم و ضروری در فعالیت فرهنگی است و راهنما و دستورالعمل برای مدیران فرهنگی خواهد بود (وحید، ۱۳۸۲، ص. ۵۵ و اصول سیاست فرهنگی ج. ۱، ۱، ۱۳۷۱، ص. ۲).

۳-۳- دیدگاه‌های نظری درباره سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ و ارتباطات

این دیدگاه‌ها و گفتمان‌ها که متأثر از تحولات دوران جدید می‌باشند، دارای زیرشاخه‌های متعددی هستند. مهمترین دیدگاه‌ها و گفتمان‌های این دوران، گفتمان‌های دولتی، بازار و ارتباطی هستند که در ادامه به هریک از این گفتمان‌ها به اختصار پرداخته می‌شود.

۳-۳-۱- دیدگاه دولتی^۱

پیشرفت‌های فرهنگی قرن بیستم همانند ظهور چشمگیر فرهنگ توده‌ای، از نزدیک با دولت پیوند دارد. این امر به این شکل رخ داد که دولت‌ها با وارد شدن به حوزه فرهنگ و ایجاد نهادها و سازمان‌های عمومی، فرهنگ را از یک جنبه نخبه‌گرا به یک جنبه عمومی تبدیل کردند. در شرایط فوق، گفتمانی در اشکال مختلف، حول این ایده شکل گرفت که دولت-ملت باید کل جامعه را اداره، اقتصاد را تنظیم و افراد مناسب پرورش دهد. ایده‌ای که تا همین اواخر رایج بود؛ بنابراین گفتمان مذکور هرگز منحصرأ یک توهم سوسیالیستی یا

1. Government approach

کمونیستی نبود، اندیشه فوق حتی به نحو گسترده‌ای در درون سرمایه‌داری به مثابه ابزاری که بتواند بحران‌های جاری نیمه قرن بیستم را برطرف نماید پذیرفته شده بود. اقتصاددانان کینزی و فوردگرا دخالت دولت در زمینه امور جامعه سرمایه‌داری را مشروعیت و توجیه نمودند. باید در نظر داشت که سیاست فرهنگی مذکور باید در سیر باز مهندسی روح جامعه عمل کند و این سیاست فرهنگی به صورت فرض عمومی و مشترک تمام دولتها چه تمامیت‌طلب و اقتدارگرا، به عمل دولتهای لیبرال و سوسیالیست تبدیل شده است (گویگان، ۱۳۸۱، ص. ۹۶).

۲-۳-۳- دیدگاه بازارمحور^۱

این رویکرد که متأثر از اقتصاد سرمایه‌داری است با انتقاد از کنترل دولت و یارانه‌ای شدن حوزه فرهنگ، اصول بازار را تعیین‌کننده نوع کالا و خدمات فرهنگی می‌داند. آنچه که امروز، برنارد میژ^۲ «سرمایه‌داری کردن تولید فرهنگی»^۳ می‌گوید متأثر از این دیدگاه است که مورد استقبال شرکت‌های رسانه‌ای و فرهنگی قرار گرفته است. در این دیدگاه دولت نقش متفاوتی دارد که تد گیلبر^۴ و دیوید آزبرن^۵ آن را این‌گونه بیان می‌دارند:

۱- رقابت بین ارائه‌دهندگان خدمات؛ ۲- توانمندسازی شهروندان؛ ۳- تمرکز بر درون‌دادها و برون‌دادها؛ ۴- تمرکز بر اهداف سازمانی نه بر قوانین؛ ۵- تمرکز بر انتخاب مصرف‌کننده؛ ۶- پیشگیری از مسائل قبل از بروز؛ ۷- کسب پول؛ ۸- تمرکززدایی از اقتدار و مدیریت مشارکتی؛ ۹- تمرکز بر سازوکارهای بازار و ۱۰- تسریع فعالیت‌های همه بخش‌های عمومی، خصوصی.

۳-۳-۳- دیدگاه ارتباطی^۶

رویکرد ارتباطی بر دو آرمان جامعه مدنی و حوزه عمومی بنا شده است. حوزه عمومی

1. Market-oriented approach
2. Bernard Miego
3. Capitalization of Cultural Production
4. Ted Gaelber
5. David Osborne
6. Communicative approach

به شرایط مباحثه و نمایندگی اشاره دارد و جامعه مدنی در مقابل مفهوم دولت؛ اما غیرقابل تقلیل به بازار است و چیزی بین این دو است. این گفتمان که متأثر از هابرماس است با انتقاد از دورویکرد گفتمان بازار و دولت، فرهنگ را در این گفتمان‌ها ابزار می‌دانند که یا برای شاخ‌وبرگ دادن به سیستم دولت ملت است و یا اینکه ارزش‌ها را با ارزش مبادله از طریق اعمال اصول بازار بر همه چیز اقتصاد فرهنگ تقلیل داده است. این رویکرد با ارائه اصل حوزه عمومی که بر اساس عقلانیت ارتباطی است با ارائه سه اصل حقیقت (اجماع بر ماهیت عینی جهان)، توافق بین‌الذهانی (اشتراک در انجام امری که لازم الاجراست) و صمیمیت (احترام متقابل به نظرهای یکدیگر) معتقد است که می‌توان امر فرهنگی را با فراهم آوردن فضا و شرایط آن به عموم مردم بازگرداند (گوییگان، ۱۳۸۱، صص. ۱۲۶-۱۳۳). با تشریح دیدگاه‌های مطرح شده در حوزه سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ و ارتباطات می‌توان دیدگاه‌ها و یا رویکردهای مختلف مذکور را به شکل زیر صورت‌بندی نمود:

جدول ۲: دیدگاه‌های مطرح در حوزه سیاست‌پذیری یا سیاست‌ناپذیری فرهنگ و ارتباطات

شاخص‌ها دیدگاه‌ها	تعریف فرهنگ	بازیگر اصلی سیاست‌گذاری فرهنگی	حیطه دخالت بازیگر اصلی در سیاست‌گذاری فرهنگی
دیدگاه دولتی	تعریف کلان از فرهنگ	دولت	دولت برای ایجاد نظم و یا رضایت در مردم و یا در راستای اهداف ایدئولوژیکی خود از ابزار فرهنگ استفاده می‌کند.
دیدگاه بازار	تعریف خرد از فرهنگ	بازار	بازار به عنوان بستری است که با تعریف قواعد و رویه‌ها، ارزش‌های فرهنگی را مشخص می‌کند. دولت در این نگاه خود نیز به عنوان بازیگری هم سطح با بازیگران دیگر در بازار تعریف می‌شود.
دیدگاه ارتباطی	تعریف کلان از فرهنگ	حوزه عمومی	در این دیدگاه این مردم هستند که با تشکیل فضاهای عمومی به تبادل نظر و ایده باهم می‌پردازند و نوع سیاست فرهنگی و نیز ارزش‌ها را مشخص می‌کنند. در این دیدگاه دولت تنها به عنوان بازیگر هم سطح حوزه عمومی است که می‌تواند صرفاً دیدگاه خود را مطرح کند.

۳-۴- سطوح دخالت دولت در حوزه فرهنگ و ارتباطات

سطوح^۱ ورود و دخالت دولت در حوزه فرهنگی- ارتباطی را می‌توان در قالب سه دسته ذیل طبقه‌بندی نمود.

۱-۳-۴- سطح سیاست‌گذاری^۲

در این سطح دولت در فرایند سازماندهی بخش‌های مختلف مرتبط با امور فرهنگی جامعه نسبت به اتخاذ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های معین اقدام می‌نماید. در این سطح نقش دولت ناظر و سیاست‌گذار در عرصه‌های فرهنگی است بدون آنکه حمایت یا اقدام معینی را در این زمینه دنبال نماید. در نتیجه به میزانی از منابع اقتصادی نیاز است که تأمین‌کننده ارائه این‌گونه خدمات باشد.

۲-۳-۴- سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی^۳

در سطح دوم دولت علاوه بر سیاست‌گذاری، نسبت به برنامه‌ریزی و ارائه انواع پشتیبانی‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری اقدام می‌کند. بسترسازی و برنامه‌ریزی دولت عمدتاً معطوف به ارائه حمایت‌های مختلف مادی و غیر آن در ارتباط با منابع مورد نیاز (انسانی، مالی و کالبدی) و یا پشتیبانی نرم‌افزاری (نظیر فراهم‌سازی طرح‌ها، برنامه‌ها و خدمات علمی-پژوهشی) می‌باشد. به عبارت روشن‌تر دولت از همه منابع و امکانات خود در راستای حمایت و اعتلای فرهنگ بهره می‌گیرد و نقش سرپرست را ایفا می‌نماید؛ ولی مانع از آن نیست که بخش خصوصی نیز بخشی از امکانات و منابع مالی خود را به این‌گونه امور اختصاص دهد.

۱. منظور از سطوح دولت، عرصه فعالیت دولت در حوزه‌های مختلف می‌باشد. سطوح دولت در حوزه فرهنگ به معنای مرتبه و جایگاهی است که دولت در امر فرهنگ به تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی می‌پردازد.

2. Policy Making
3. Planing

۳-۴-۳- سطح اجرا^۱

در سطح سوم دولت در امور فرهنگی وارد می‌شود و تصدی‌گری فعالیت‌ها را بر عهده می‌گیرد. در چنین حالتی دولت به عنوان سیاستگذار/ برنامه‌ریز/ مجری از طریق تأسیس و راه‌اندازی نهادهای فرهنگی ویژه و اعمال نوعی تمرکز در فعالیتها خود شخصا متولی امور می‌شود. (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۳)

جدول زیر تناسب و ارتباط رویکردهای مختلف دولت فرهنگی را در ارتباط با میزان و سطح دخالت دولت در امور فرهنگی - ارتباطی نشان می‌دهد.

جدول ۳: سطوح دخالت دولت در حوزه فرهنگ و ارتباطات

سطوح دخالت	سطح سیاست‌گذاری	سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی	سطح اجرا	رویکردها
	*	*	*	رویکرد خادمانه
	---	---	---	رویکرد بازدارنده
	*	*	---	رویکرد اقتضایی
	*	*	*	رویکرد نظارتی
	*	*	*	رویکرد حمایتی
	*	*	*	رویکرد ضمانتی
	---	---	---	رویکرد خنثی

با اقتباس از (حسینی، ۱۳۸۴، ص. ۷۴)

۴- روش پژوهش: تحلیل محتوای کیفی ماهنامه مسجد^۲

در این قسمت تلاش شد اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد (۱۳۷۰-۱۳۹۲) که در ماهنامه

1. Implementation

۲. ماهنامه مسجد توسط مرکز رسیدگی به امور مساجد منتشر می‌گردد.

مسجد انعکاس یافته با روش تحلیل محتوای کیفی استخراج شود. در این راستا سعی شد تا با استفاده از فرایند تحلیل محتوی کیفی با رویکرد استقرایی شماره‌های ماهنامه مسجد کدگذاری و مورد تحلیل قرار گیرد؛ بدین صورت که نقطه شروع تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش بر اساس سیر انتشار ماهنامه مذکور بوده است. به عبارت دیگر اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد در یک سیر و توالی زمانی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۲ (شماره ۱ تا شماره ۱۷۰) مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت. پس از کدگذاری مقدماتی داده‌ها - مضامین حاصل و مستخرج از شماره‌های ماهنامه مسجد - مضامین مرتبط با یکدیگر در یک نظام مقوله‌بندی شامل مقوله‌های فرعی و اصلی دسته‌بندی شدند. بدین صورت اهم مسائل سیاستی مرتبط با مسجد (۱۳۷۰-۱۳۹۲) که در ماهنامه مسجد منعکس یافته احصا و در جداول مجزا ارائه شدند^۱ که به شرح ذیل می‌باشند:

جدول ۴: اهم مسائل سیاستی حوزه مسجد مستخرج از ماهنامه مسجد

مقوله‌های اصلی (محوری)	مقوله‌های فرعی
مسائل اساسی و بنیادی مسجد	جایگاه مسجد (مسجدمحوری)
	سیاست‌گذاری مسجد
	مسجد دولتی یا مردمی (دولتی یا مردمی بودن مساجد)
	تعطیلی مسجد
	مسجد و مردم (به‌ویژه مسئولان)
مسائل سخت‌افزاری مسجد	عمران مسجد
	پراکندگی مسجد
	مسجد چندمنظوره یا چندکارکردی
	وقف مسجد
	کتابخانه مسجد
	امام جماعت مسجد

۱. با توجه به حجم گسترده تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته، فقط به قسمت کدگذاری نهایی در پژوهش اشاره شده است.

مقوله‌های اصلی (محوری)	مقوله‌های فرعی
مسائل نرم‌افزاری مسجد	هیئت امنای مسجد
	خادم مسجد
	اختلاف درونی مسجد
	مسجد و ارتباطات

۵- تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه

مسجد

پس از احصای اهم مسائل سیاستی مسجد - مستخرج از ماهنامه مسجد- تلاش شد تا سیاست‌های فرهنگی- ارتباطی اتخاذ شده ناظر به اهم مسائل مذکور متأخذ از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد طی سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۹ تحلیل و ارزیابی شود. اهم اسناد سیاستی که در این پژوهش بررسی شدند به شرح ذیل می‌باشد:

۱. سیاست‌های کلی نظام (مصوب مجمع تشخیص مصلحت نظام)

۲. لوایح دولت

۳. آیین‌نامه‌های دولت (مصوبات هیئت وزیران)

۴. مصوبات و آیین‌نامه‌های داخلی مجلس

۵. برنامه‌های توسعه (اول تا پنجم)

۶. مصوبات قوه قضائیه و سازمان‌های تابعه

۷. شورای عالی انقلاب فرهنگی

۸. شورای فرهنگ عمومی

در ذیل ابتدا اهم مسائل سیاستی مستخرج از ماهنامه مساجد مطرح شده است و به تفکیک ذیل هر مسئله، بندهای سیاستی مرتبط و ناظر به مسئله مذکور از اسناد فوق‌گزینش و اتخاذ شده و در جداول مرتبط تحلیل و ارزیابی شده است. شایان ذکر است با توجه به حجم گسترده تحلیل اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با حوزه مسجد فقط چند مسئله به‌عنوان نمونه بررسی شده‌اند.

جداول مربوط به هر مسئله شامل چهار حوزه و محور ذیل می‌باشد:

- محتوای (متن) سیاست: شامل بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله مرتبط به آن می‌باشد؛
- تحلیل سیاست: جان‌مایه و عصاره‌بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله ذیل آن می‌باشد؛
- سازمان مجری مرتبط: ناظر به سازمان و ارگانی است که مسئولیت اجرای بند یا ماده سیاستی مذکور را بر عهده دارد به تعبیر دیگر مسئولیت تحقق ماده سیاستی مزبور به عهده آن سازمان محول شده است؛
- نام سند سیاستی: شامل سندی است که بند یا ماده سیاستی ناظر به مسئله مرتبط به آن، از این سند متاخذ و استخراج شده است.

۱-۵- مسئله کتابخانه مسجد

در مسئله کتابخانه مسجد دو سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۷۹-۱۳۸۹ شامل مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی، (مورخ ۱۳۷۱/۱۲/۱۸، ۱۳۸۲/۹/۲۵) و نیز مصوبه مجلس شورای اسلامی (مورخ ۱۳۷۹/۱/۱۱) با عنوان «هدایت و ارشاد و احیای نقش واقعی و تبلیغی مساجد برای مقابله با تهاجم فرهنگی»، «شاخص‌های فرهنگی» و «قانون برنامه سوم توسعه» می‌باشد که بر اساس مصوبه ۳۰۲ بند ۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی تجهیز کتابخانه مساجد (مساجد که آمادگی و استعداد کافی داشته باشند چنانچه امکان دایر بودن داشته باشد) بر عهده وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی می‌باشد و نیز مبتنی بر بند د (شماره ۳-۷۳) نسبت مساجد دارای کتابخانه و محل اجتماعات فرهنگی به کل مساجد و نیز (شماره ۳-۱۲) سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد این دو حوزه مهم یعنی سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد و نیز نسبت مساجد دارای کتابخانه به کل مساجد باید مدنظر قرار گیرد. همچنین بر اساس ماده ۱۰۶ بند ز قانون برنامه سوم توسعه نیز هیئت دولت می‌بایست سهم کتابخوانی در حوزه دین در کشور خصوصاً مناطق محروم و طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد و سایر اماکن مذهبی را تقویت نماید.

جدول ۵: تحلیل اسناد بالادستی ناظر به مساله کتابخانه مسجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱.	مصوبه ۳۰۲ بند ۱- تجهیز کتابخانه این‌گونه مساجد- مساجد که آمادگی و استعداد کافی داشته باشند- چنانچه امکان دایر بودن داشته باشد	تجهیز کتابخانه مسجد	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	هدایت و ارشاد و احیای نقش واقعی و تبلیغی مساجد برای مقابله با تهاجم فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۷۱/۱۲/۱۸
۲.	ماده ۱۰۶ بند ز- تقویت سهم کتابخوانی در حوزه دین در کشور خصوصا مناطق محروم و طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد و سایر اماکن مذهبی	طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد	هیئت دولت	قانون برنامه سوم توسعه ۱۳۷۹/۱/۱۱
۳.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی شماره ۲-۱۲: سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد	لحاظ نمودن سرانه زیر بنای کتابخانه‌های مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۴.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی بند د شماره ۳-۷۳: نسبت مساجد دارای کتابخانه و محل اجتماعات فرهنگی به کل مساجد	لحاظ نمودن نسبت مساجد دارای کتابخانه به کل مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵

۵-۲- مسئله امام جماعت مسجد

پیرامون مسئله امام جماعت مسجد علاوه بر اسناد سیاستی مانند قانون بودجه کشور سال ۱۳۷۴ مصوب مجلس شورای اسلامی و نیز بیانیه شورای فرهنگ عمومی پیرامون بررسی شیوه‌های افزایش و کارایی مساجد، اسنادی مانند «آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۳/۱۰/۲۲»، « طرح جامع توسعه

کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴» نیز در این زمینه حائز اهمیت است که بر اساس ماده ۲- وظایف شماره ۴ آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور می‌بایست برای تثبیت موقعیت حقوقی مساجد، متولیان، هیئت امناء، ائمه جماعات، خادمین و دست‌اندرکاران امور مساجد تلاش مضاعف صورت گیرد؛ همچنین بر اساس راهبردهای توسعه منابع انسانی بند ۱ طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور نیز نیاز مبرمی در زمینه طراحی و تصویب و اجرای آموزش‌های لازم برای نیروی انسانی فرهنگی و آموزشی مساجد از جمله ائمه جماعات (حتی‌الامکان با رویکرد تکلیفی و تجویزی) وجود دارد.

جدول ۶: تحلیل اسناد بالادستی ناظر به مساله امام جماعت مسجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱.	ماده واحده تبصره ۸ بند ۵- کلیه هزینه‌هایی که توسط اشخاص خیر اعم از حقیقی یا حقوقی و بخش‌های مردمی برای مشارکت در امور عام‌المنفعه عمومی و تحت نظارت مراجع ذیربط در سال ۱۳۷۴ صرف احداث و تکمیل فضاهای آموزشی، فرهنگی و پرورشی، فضاهای بهداشتی، درمانی، بهزیستی، آموزشگاه‌های فنی و حرفه‌ای و اماکن ورزشی، مساجد و کتابخانه‌ها و نیز طرح‌های راهسازی اعم از احداث یا توسعه شود به‌عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی تلقی خواهد شد و از درآمد مشمول مالیات آنها کسر می‌گردد. ساخت‌وساز فضاهای یاد شده و انتقال آنها به مراجع مربوط از پرداخت هر گونه عوارض و مالیات معاف است.	احداث و تکمیل خانه عالم به عنوان هزینه قابل قبول مالیاتی (معافیت مالیاتی احداث و تکمیل خانه عالم)	هیئت دولت	قانون بودجه سال ۱۳۷۴ کل کشور مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۷۳/۱۲/۲۳

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۲.	پیش‌فرض‌ها و مستندات شماره ۴- محوری‌ترین بخش حوزه فرهنگ دینی به‌ویژه مساجد نیروی انسانی آن است که با توجه به نقش امام جماعت از تامین و تربیت و آموزش این قشر نباید غفلت ورزید.	توجه به تأمین و تربیت و آموزش امام جماعت	شورای فرهنگ عمومی	شورای فرهنگی عمومی در بررسی شیوه‌های افزایش و کارایی مساجد مصوب شورای فرهنگ عمومی مورخ ۱۳۸۱/۷/۱۶
۳.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی بند د شماره ۳-۷۲: نسبت مساجد دارای امام جماعت به کل مساجد	لحاظ نمودن نسبت مساجد دارای امام جماعت به کل مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۴.	ماده ۲- وظایف شماره ۴: تلاش برای تثبیت موقعیت حقوقی مساجد، متولیان، هیئت امناء، ائمه جماعات، خادمین و دست‌اندرکاران امور مساجد.	تلاش برای تثبیت موقعیت حقوقی ائمه جماعات	شورای عالی انقلاب فرهنگی	آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۳/۱۰/۲۲
۵.	قسمت اهداف کمی بند ۲- تدوین و اجرای برنامه توسعه منابع انسانی مساجد	تدوین و اجرای برنامه توسعه منابع انسانی مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴
۶.	قسمت راهبردها، راهبرد اصلی- توانمندسازی با تأکید بر ارتقای دانش و بینش مدیریت و نیروی	توانمندسازی (امامان جماعات) با تأکید بر ارتقای	شورای عالی انقلاب فرهنگی	طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
	انسانی. توضیح اینکه برای غلبه بر استخفاف ناخواسته و برخورداری فعال برای ساماندهی و ارتقا و توسعه مساجد بایستی تمام ابعاد سخت‌افزاری- نرم‌افزاری، توسعه منابع انسانی، امور نظری و پژوهشی و در نهایت نظام مدیریت کلان مساجد، برای تحقق اهداف، توانمند و روزآمد گردند. در این میان مدیریت عالی و نیروی انسانی از اولویت و اهمیت محوری برخوردار است و به دنبال آن بقیه امور مهندسی مجدد می‌گردند	دانش و بینش مدیریت و نیروی انسانی		کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴
۷.	قسمت راهبردها، راهبردهای توسعه منابع انسانی بند ۱- طراحی و تصویب و اجرای آموزش‌های لازم برای نیروی انسانی فرهنگی و آموزشی مساجد حتی‌الامکان با رویکرد تکلیفی و تجویزی	طراحی و تصویب و اجرای آموزش‌های لازم برای نیروی انسانی مساجد (از جمله امامان جماعت مسجد)	شورای عالی انقلاب فرهنگی	طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴

۵-۳- مسئله وقف مسجد

درباره مسئله وقف مسجد نیز تنها یک سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۷۹-۱۳۸۹ شامل مصوبه مجلس شورای اسلامی، (مورخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۷) با عنوان «قانون اصلاح موادی از قانون مالیاتهای مستقیم» حائز اهمیت است که بر اساس ماده ۶۴ ماده ۱۳۹ بند الف- موقوفات، نذورات، پذیره، کمک‌ها و هدایای دریافتی نقدی و غیرنقدی مساجد، تکایا و سایر بقاع متبرکه از پرداخت مالیات معاف هستند و نیز مبتنی بر ماده ۶۴ ماده ۱۳۹ بند ح آن قسمت از درآمد موقوفات عام که طبق موازین شرعی به مصرف اموری مانند بنا و تعمیر و نگهداری مساجد و

مصلاها (مشروط بر این که درآمد و هزینه‌های مزبور به تأیید سازمان اوقاف و امور خیریه رسیده باشد) از پرداخت مالیات معاف می‌باشند.

جدول ۷: تحلیل اسناد بالادستی ناظر به مساله وقف مسجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱	ماده ۶۴ ماده ۱۳۹ بند الف- موقوفات، نذورات، پذیره، کمک‌ها و هدایای دریافتی نقدی و غیرنقدی آستان قدس رضوی، آستان حضرت عبدالعظیم الحسنی (ع)، آستانه حضرت معصومه (س)، آستان حضرت احمد بن موسی (ع) شاه چراغ، آستان مقدس حضرت امام خمینی (ره)، مساجد، حسینیه ها، تکایا و سایر بقاع متبرکه از پرداخت مالیات معاف است. تشخیص سایر بقاع متبرکه به عهده سازمان اوقاف و امور خیریه می‌باشد.	معافیت موقوفات، نذورات، پذیره، کمک‌ها و هدایای دریافتی نقدی و غیرنقدی مساجد از پرداخت مالیات	هیئت دولت	قانون اصلاح موادی از قانون مالیات‌های مستقیم مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۷
۲	ماده ۶۴ ماده ۱۳۹ بند ح- آن قسمت از درآمد موقوفات عام که طبق موازین شرعی به مصرف اموری از قبیل تبلیغات اسلامی، تحقیقات فرهنگی، علمی، دینی، فنی، اختراعات، اکتشافات، تعلیم و تربیت، بهداشت و درمان، بنا و	معافیت بنا و تعمیر و نگهداری مساجد مرتبط با موقوفات عام از پرداخت مالیات با تأیید سازمان اوقاف و امور خیریه	سازمان اوقاف و امور خیریه	قانون اصلاح موادی از قانون مالیات‌های مستقیم مصوب مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۷

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
	تعمیر و نگهداری مساجد و مصالها و حوزه‌های علمیه و مدارس علوم اسلامی و مدارس و دانشگاه‌های دولتی، مراسم تعزیه و اطعام، تعمیر آثار باستانی، امور عمرانی و آبادانی، هزینه یا وام تحصیلی دانش‌آموزان و دانشجویان، کمک به مستضعفان و آسیب‌دیدگان حوادث ناشی از سیل، زلزله، آتش‌سوزی، جنگ و حوادث غیر مترقبه دیگر برسد مشروط بر اینکه درآمد و هزینه‌های مزبور به تأیید سازمان اوقاف و امور خیریه رسیده باشد از پرداخت مالیات معاف است.			

۵-۴- پراکندگی مسجد

درباره مسئله پراکندگی مسجد نیز تنها سه سند سیاستی برگرفته از اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران مرتبط با مسجد در بازه زمانی ۱۳۷۹-۱۳۸۹ شامل مصوبه مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی (مورخ ۱۳۸۰/۳/۹، ۱۳۸۲/۹/۲۵ و ۱۳۸۳/۸/۲۶) با عنوان «قانون برنامه سوم توسعه»، «شاخص‌های فرهنگی» و «شاخص‌های ارزیابی آموزش عالی» مدنظر می‌باشد که بر اساس ماده ۲ بند ۲ ماده ۱۶۶ قانون برنامه توسعه وزارت کشور و نیز سازمان میراث فرهنگی می‌بایست اقدامات فنی لازم برای عبور تأسیسات شهری از قبیل آب، برق، تلفن، گاز و فاضلاب با رعایت اولویت فضاهای فرهنگی - تاریخی عمومی به‌ویژه بقاع متبرکه، آرامگاه مشاهیر، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا،

بازارها و گورستان‌های تاریخی را انجام دهند و نیز بر اساس مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی تحت عنوان شاخص‌های فرهنگی سرانه حوزه مساجد مانند سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد، نسبت مساجد دارای امام جماعت به کل مساجد، نسبت مساجد دارای کتابخانه و محل اجتماعات فرهنگی به کل مساجد، نسبت مساجد مجهز به فناوری اطلاعات و ارتباطات به کل مساجد می‌بایست مشخص و معین گردد. همچنین بر اساس سند سیاستی شاخص‌های ارزیابی آموزش عالی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی سرانه دانشجویی فضای فرهنگی (مساجد، نمازخانه‌ها، تالار نمایش) به تفکیک دانشگاه‌های دولتی و غیردولتی و نیز تعداد مساجد و نمازخانه‌های دانشگاه باید کاملاً معین گردد.

جدول ۸: تحلیل اسناد بالادستی ناظر به مساله پراکندگی مسجد

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
۱.	ماده ۲ شماره ۲- واحدهای سازمانی موضوع ماده (۱) این آیین‌نامه - وزارت کشور، سازمان میراث فرهنگی - اقدامات زیر را در سطوح شهر انجام خواهند داد: ۲- برنامه‌ریزی و انجام اقدامات لازم به منظور حمایت و مساعدت فنی، کارشناسی، مالی و اجرایی نسبت به مالکان و متصرفان قانونی آثار ارزشمند تاریخی، فرهنگی، بازشناسی، حفاظت و احیای اماکن و بافت‌های تاریخی از قبیل ساماندهی معابر و فضاهای عمومی همجوار، اولویت در ارایه خدمات شهری و ایجاد تناسب در روش‌های ارایه آن با ویژگی‌های بافت با محوطه تاریخی، اقدامات لازم برای مقابله با سوانح طبیعی و آتش‌سوزی،	لحاظ نمودن مساجد در راستای اقدامات فنی لازم برای عبور تأسیسات شهری (پیش بینی مناسب برای احداث مسجد)	وزارت کشور، سازمان میراث فرهنگی	آیین نامه اجرایی بند (ج) ماده (۱۶۶) قانون برنامه سوم توسعه مصوب هیات وزیران ۱۳۸۰/۳/۹

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
	جمع‌آوری و دفع آب‌های سطحی و اقدامات فنی لازم برای عبور تأسیسات شهری از قبیل آب، برق، تلفن، گاز و فاضلاب با رعایت اولویت فضاهای فرهنگی - تاریخی عمومی به‌ویژه بقاع متبرکه، آرامگاه مشاهیر، مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، بازارها و گورستان‌های تاریخی.			
۲.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی شماره ۱۲-۳: سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد	لحاظ نمودن سرانه زیربنای کتابخانه‌های مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۳.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی بند د شماره ۳-۷۲: نسبت مساجد دارای امام جماعت به کل مساجد	لحاظ نمودن نسبت مساجد دارای امام جماعت به کل مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۴.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی بند د شماره ۳-۷۳: نسبت مساجد دارای کتابخانه و محل اجتماعات فرهنگی به کل مساجد	لحاظ نمودن نسبت مساجد دارای کتابخانه و محل اجتماعات به کل مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۵.	حوزه ۲ شاخص‌های مصرف کالات و خدمات فرهنگی بند د شماره ۳-۷۴: نسبت مساجد مجهز به فناوری اطلاعات و ارتباطات به کل مساجد	لحاظ نمودن نسبت مساجد مجهز به فناوری اطلاعات و ارتباطات به کل مساجد	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۶.	حوزه ۵ شاخص‌های فرهنگی بخش کمی ۳-۵-الف: سرانه	لحاظ نمودن مساجد به عنوان	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب

ردیف	محتوای سیاست	تحلیل سیاست	سازمان مجری مرتبط	نام سند سیاستی
	دانشجویی فضای فرهنگی (مساجد، نمازخانه‌ها، تالار نمایش) به تفکیک دانشگاه‌های دولتی و غیردولتی	سرانه فضای فرهنگی دانشجویی		شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۷.	حوزه ۵ شاخص‌های فرهنگی بخش کمی ۱-۵-ب: تعداد مساجد و نمازخانه‌های دانشگاه	لحاظ نمودن تعداد مساجد دانشگاه	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵
۸.	حوزه ۵ شاخص‌های فرهنگی بخش کمی ۳-۵-الف: سرانه دانشجویی فضای فرهنگی (مساجد، نمازخانه‌ها، تالار نمایش) به تفکیک دانشگاه‌های دولتی و غیردولتی	لحاظ نمودن مساجد به عنوان سرانه فضای فرهنگی دانشجویی	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های ارزیابی آموزش عالی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۸/۲۶
۹.	حوزه ۵ شاخص‌های فرهنگی بخش کمی ۱-۵-ب: تعداد مساجد و نمازخانه‌های دانشگاه	لحاظ نمودن تعداد مساجد دانشگاه	شورای عالی انقلاب فرهنگی	شاخص‌های ارزیابی آموزش عالی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۸/۲۶

۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سیر سیاستی پیرامون دهه سوم انقلاب اسلامی (۱۳۷۹-۱۳۸۹) و ناظر به تحلیل اسناد مورد بررسی در حوزه مساجد حاکی از آن است که در این دهه مسئله عمران مسجد در مقایسه با سایر مسائل مساجد - مستخرج در این پژوهش - از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بیشتر اسناد فرهنگی - ارتباطی مورد بررسی در این دهه ناظر به مسئله مذکور می‌باشد که البته در این میان سند سیاستی برجسته و مهمی در حوزه مذکور - عمران مساجد کشور - تدوین و تصویب نشده است که بیشترین و مهمترین بندهای

سیاستی مرتبط با اسناد مورد تحلیل را به خود اختصاص داده باشد.

در حوزه عمران مسجد اسنادی مانند «قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۸۳/۶/۱۱»، «قانون برنامه سوم توسعه مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۱»، « طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴»، «ضوابط و مقررات مکان‌یابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری مورخ ۱۳۸۷/۵/۷»، «قانون برنامه پنجم توسعه مصوب ۱۳۸۹/۱۰/۱۵»، «آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۳/۱۰/۲۲» و پیرامون مسئله کتابخانه مسجد اسنادی مانند «سیاست‌های (خرد و کلان) معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه مورخ ۱۳۸۸/۱۱/۹»، «طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴»، مهمترین اسناد سیاستی محسوب می‌گردند.

همچنین ناظر به سایر مسائل مستخرج (اهم مسائل سیاستی مسجد) مهمترین اسناد سیاستی را می‌توان این‌گونه عنوان نمود که در مورد مسئله مسجد محوری (جایگاه مسجد) مهمترین اسناد سیاستی شامل «طرح جامع توسعه کارکرد فرهنگی، اجتماعی مساجد در کشور ارائه شورای فرهنگی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی سال ۱۳۸۴»، «قانون برنامه سوم توسعه مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۱»، «اهداف و سیاست‌های (خرد و کلان) معاونت تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه مورخ ۱۳۸۸/۱۱/۹»، «قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۸۳/۶/۱۱» می‌باشد. پیرامون مسئله مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی اسنادی مانند «آیین‌نامه ستاد حفاظت اجتماعی مصوب قوه قضائیه مورخ ۱۳۸۳/۷/۲۳»، «مهمترین سند سیاستی محسوب می‌گردند. در حیطه مسئله پراکندگی مساجد اسنادی مانند «ضوابط و مقررات مکان‌یابی مساجد در طرح‌های توسعه شهری مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری مورخ ۱۳۸۷/۵/۷»، «شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵»، «مهمترین اسناد سیاستی به‌شمار می‌آیند. پیرامون مسئله سیاست‌گذاری مسجد اسنادی مانند «بررسی شیوه‌های افزایش و کارایی مساجد

مصوب شورای فرهنگ عمومی مورخ ۱۳۸۱/۷/۱۶»، «آیین‌نامه ستاد پشتیبانی و هماهنگی امور مساجد کشور مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۳/۱۰/۲۲»، «مهمترین اسناد سیاستی محسوب می‌گردند. در حوزه کتابخانه مسجد مهمترین سند سیاستی را می‌توان «شاخص‌های فرهنگی مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مورخ ۱۳۸۲/۹/۲۵» عنوان نمود؛ اما با این حال توجه کافی و لازم به مسئله مذکور صورت نگرفته است. در مورد مسائلی مانند امام جماعت مسجد، خادم مسجد، هیئت امنای مسجد، مسئله مسجد و وقف، مسجد دولتی یا مردمی، تعطیلی مسجد، مسجد و مردم نیز نتایج تحلیل نشان می‌دهد که گزاره‌ها و بندهای سیاستی بسیار محدودی در این زمینه‌ها مدون و مصوب شده است. همچنین نتایج تحلیل سیاست‌های مرتبط با حوزه مسجد در این دهه نشان می‌دهد که در مورد برخی مسائل مورد بررسی مانند اختلاف‌های درونی مسجد، مسجد و ارتباطات سیاست مهمی تدوین و تصویب نشده است و پیرامون مسائل مذکور سیاست بارزی و مشهودی در جمهوری اسلامی ایران اتخاذ نشده است.

منابع و مأخذ

- احمدی گرگی، حسینعلی (۱۳۷۱). *اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- احمدی گرگی، حسینعلی (۱۳۸۳). *تعیین چگونگی بررسی و آسیب‌شناسی دستگاه‌های فرهنگی*. (طرح پژوهشی). تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- اشتریان، کیومرث (۱۳۹۱). *مقدمه‌ای بر روش سیاست‌گذاری فرهنگی*. تهران: انتشارات جامعه شناسان.
- الوانی، سیدمهدی، شریف‌زاده، فتاح (۱۳۸۸). *فرایند خط مشی‌گذاری عمومی*. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- امینی هرندی، رضا (۱۳۹۴). *توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجد محور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران*. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).
- جمشیدی‌ها، غلامرضا، زائری، قاسم (۱۳۸۷). *سیاست‌گذاری فرهنگی پیامبر اسلام (ص) و*

تأثیر آن بر موقعیت فرهنگی - اجتماعی زنان در زیست جهان جاهلی. پژوهش زنان، شماره ۴.

جمعی از نویسندگان (۱۳۷۰-۱۳۹۲). ماهنامه مسجد. تهران: مرکز رسیدگی به امور مساجد. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۱). مسجد و مدیریت علمی. قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.

حسینی، سیداحمد (۱۳۸۴). طرح ساماندهی فعالیت‌های فرهنگی دستگاه‌ها و نهادهای دولتی فرهنگی. تهران: کمیسیون فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.

ساسان، جعفر (۱۳۸۶). نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی. فروغ مسجد. قم: انتشارات ثقلین.

صالحی امیری، رضا (۱۳۸۷). مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

ضرابی، عبدالرضا (۱۳۸۴). نقش و عملکرد مسجد در تربیت، در کتاب کارکرد مسجد به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد. تهران: نشر رسانش.

طالبی، محمدرسول (۱۳۹۳). ارتباطات گروهی و فرهنگ بسیجی: طرح صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد شهر تهران. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).

فرخی، میثم (۱۳۸۹). رهبری در مسجد: مطالعه موردی مسجد صفا. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).

کرم الهی، نعمت‌الله و کاشانی‌زاده، امیرمسلم (۱۳۹۱). تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران. معرفت فرهنگی و اجتماعی، ۳ (۳): ۳۱-۴۸
گویان، جیم (۱۳۸۸). بازاندیشی در سیاست فرهنگی؛ ترجمه نعمت‌الله فاضلی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

لطفعلی‌زاده، محمدحسین. (۱۳۹۳). مسجد و ارتباطات گروهی با نوجوانان مورد بررسی: چهار مسجد شهر تهران. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).

لی، جان (۱۳۵۶). به‌سوی سیاست‌های ارتباطی واقع‌بینانه: بررسی تحلیلی از گرایش‌ها و اندیشه‌های نوین در زمینه ارتباطات؛ ترجمه خسرو جهان‌داری. تهران: سروش.
ملک‌محمدی، حمیدرضا (۱۳۸۵). سیاست‌گذاری دانش و روش. فصلنامه سیاست داخلی، شماره ۱.

موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۴). مساجد و مهمترین چالش‌های فراروی آن. در مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامیداشت مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.

موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۹). نقش مسجد در شکل‌گیری انقلاب اسلامی. تهران: پرهیب.
مولر، پیر (۱۳۷۸). سیاست‌گذاری عمومی؛ ترجمه حمیدرضا ملک‌محمدی. تهران: دادگستر.
نظری، علی‌اشرف و حسن‌پور، علی (۱۳۹۱). مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال اول، شماره ۴، ۸۷-۱۱۱.
وحید، مجید (۱۳۸۰). درآمدی بر سیاست‌گذاری عمومی. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۵۲، ۱۸۵-۲۱۷.

وحید، مجید (۱۳۸۲). سیاست‌گذاری و فرهنگ در ایران امروز. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، انتشارات باز.

همایون، محمدهادی و فروزان، حامد (۱۳۸۸). تبیین رابطه مطلوب حکومت و فرهنگ در جمهوری اسلامی ایران. دو فصلنامه دین و ارتباطات، شماره ۳۵-۳۶، ۶۳-۹۲.

Holloway, I. & Todres, L. (2003). *The Status of Method: Flexibility, Consistency and Coherence*, Qualitative Research, Vol. 3, No. 3, Pp. 345-357.

Mowlana, Hamid. (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*, Thousand Oaks: Sage Publication.

Wendy, H. & Jefferson, T. (2000). *Doing Qualitative Research Differently, Free Association, Narrative and the Interview Method*, London: Sage.